

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ВІРШОВАНОЇ МОЛИТВИ ХІХ СТ.

У статті йдеться про розвиток жанру молитви в новій українській літературі та про роль мовних засобів, зокрема лексики, у становленні та розвитку урочисто-конфесійного стилю. Використання синонімічних звертань до Бога, назв церковної атрибутики, запозичень з давньоєврейської, давньогрецької, церковнослов'янської мов у віршованій молитві ХІХ ст. свідчать про вироблення цього жанру в українській літературі та розвиток конфесійного (сакрального) стилю української мови.

Ключові слова: жанр молитви, синонімія, конфесійний стиль.

Анна Баран

Лексика украинской христианской поэтической молитвы XIX века

В статье речь идет о развитии жанра молитвы в новой украинской литературе и о роли языковых средств, в частности лексики, в становлении и развитии торжественно-конфессионального стиля. Использование синонимии обращений к Богу, названий церковной атрибутики, заимствованных слов из древнееврейского, древнегреческого, церковнославянского языков в поэтической молитве XIX века свидетельствуют о разработке этого жанра в украинской литературе и развитии конфессионального (сакрального) стиля украинского языка.

Ключевые слова: жанр молитвы, синонимия, конфессиональный стиль.

Hanna Baran

Lexis of the Ukrainian Christian poetry prayer of the XIX century

The article deals with the evolution of the genre of the prayer in the new Ukrainian literature and touches the problems of the linguistic role of means, the lexis directly, in the making and developing solemnly-sacred style. The using of synonymy of the appeal to the God, the names of church attributes, borrowings from Hebrew, ancient Greek and church Slavonic languages in the poetry prayer of the XIX century give evidence of the creation of this genre in the Ukrainian literature and the evolution of the sacred style of the Ukrainian language.

Key words: prayer style, synonymy, confessional style.

Сучасні українські лінгвісти часто висвітлюють теми, пов'язані з мовою літературних творів різних жанрів. Одним із таких жанрів є молитва – маловивчений жанр у вітчизняній науці. Про молитву чимало писали теологи, але про літературну молитву, її роль в українській культурі, а особливо – про мову української християнської віршованої молитви ХІХ ст. досліджень україно мала.

Актуальність статті полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку української мовознавчої науки часто доводиться звертатися до зразків конфесійного стилю. Власне через призму цього стилю та через випадки виходу за його межі можна розглядати особливості лексики української віршованої молитви. Удосконалення конфесійного стилю є актуальною проблемою не лише для богословів, але й для філологів.

З питаннями мови української християнської віршованої молитви в українській науці не працював практично ніхто. Дотичними до цієї теми є праці В. Німчука [23; 24; 25], Н. Бабич [1; 2], С. Бібли [3], С. Богдан [4], Н. Бойко [5], Л. Бондаренко [6], Г. Бурдіної [7], Н. Піддубної [27], С. Деравчук [8], Н. Дзюбишиної-Мельник [9; 10; 11; 12], Н. Журавльової [13], В. Задорожного [14], М. Кондор [16] та ін.

Об'єкт дослідження – поетичні твори українських письменників, які мають форму молитви чи близьку до неї (не тільки оригінальні, але й переспіви). Дослідження обіймає твори й визначних майстрів слова, і менш відомих. Численні аматорські молитви не можуть бути об'єктом вивчення, але ігнорувати їх не можна, бо вони теж показують деякі мовні особливості цього жанру. Предмет дослідження – лексика української віршованої молитви. Мета дослідження – виявити специфіку мови цього жанру, його роль у збагаченні виражальних засобів української мови, шляхи поєднання художнього й конфесійного стилів у цьому жанрі; визначити роль віршованої молитви у виробленні

урочистого стилю в українській мові; показати багатство й різноманітність мовних засобів, зокрема, лексичного складу у віршованих молитвах українських поетів.

Наша стаття є спробою дослідити лексику віршованої молитви в українській літературі XIX ст. Близькими до нашої теми є дослідження В. Німчука [23; 24; 25], Н. Мех [22], М. Скаб [30], П. Мацьківа [21] та ін. Допомогли нам у роботі й матеріали наукових конференцій „Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій” (Львів, 13 – 15 травня 1998 року) та „Християнство й українська мова” (Київ, 5 – 6 жовтня 2000 року). Прислужилося нам у роботі й видання Інституту української мови НАН України „Українська лінгвостилістика XX – початку XXI ст.: система понять і бібліографічні джерела” [17]. Та все ж у цих працях тема лексики віршованої молитви в українській літературі XIX ст. не була головною.

Розглянувши детально лексику української віршованої молитви XIX століття, спробуємо дослідити специфіку поєднання засобів конфесійного та художнього стилів у цьому жанрі. „Виявлення закономірностей розвитку сакральної лексики окремих галузей знань (релігійної особливо) та їх ролі у становленні літературної мови є однією з найважливіших проблем сучасного мовознавства” [21, с. 187]. У цьому сенсі на особливу увагу заслуговує лексика літературної молитви XIX ст. (зокрема поетичної). Лексика української віршованої молитви XIX ст. засвідчує багатство української мови. Використання поетами-молитвотворцями XIX ст. широкого „діапазону” української лексики від церковнослов’янських запозичень до оказіоналізмів свідчить про вироблення в новій українській мові урочисто-конфесійного стилю.

Особливістю конфесійного стилю на лексичному рівні є значна кількість маркованих слів, тобто слів, пристосованих до використання в конфесійному стилі. Найперше це лексика зі специфічним лексичним значенням: *Всевишній, Господь, Бог, пророк, ковчег, херувими, вівтар* та ін. [7, с. 260].

Оскільки кожна молитва – це розмова з Богом, то кожна українська віршована молитва XIX ст. містить назви Бога, Божого Сина, Духа Святого, Божої Матері, святих: а) іменники, що означають назви Бога: *Господь, Бог, Господь Бог* (найпоширеніші вживання в більшості молитов), *Святий Господь* (Т. Шевченко), *Бог мій* (В. Самійленко, К. Попович-Боярська), *Творець, творець небес* (П. Куліш), *Предвічний* (М. Старицький), *Єдиний Бог, Всеєдиний* (В. Самійленко), *Вічний цар, Іегова, Біг* (С. Шелухин); б) іменники, що називають Божого Сина: *Ісус, Божий Син, Месія* (найпоширеніше вживання), *праведнику, Назорей, той Син єдиний Богом ізбранної Марії, розп’ятого сина, мученика сина* (Т. Шевченко), *Твій Синочок* (Ю. Федькович), *Бог на хрест розп’ятий* (О. Маковей), *Господу Христу* (Леся Українка); в) на позначення третьої особи пресвятої Тройці письменники-молитвотворці XIX ст. уживають лише іменники *Святий Дух, Дух*; г) іменники на позначення Божої Матері: *Марія, Мати Божя (Божая)* (найпоширеніше вживання), *Матер Божя, Мати* (Т. Шевченко), *Небесного Пані Сіону* (П. Штокалко); д) поетами-молитвотворцями XIX ст. ужиті також ряд іменників, що означають назви ангелів, святих, апостолів, пророків: *янгол* (П. Гулак-Артемівський, М. Вороний, Олександр Олесь), *преподобним, апостоли, тихолюбцям-святим, святих людей* (Т. Шевченко), *в апостолах, в праведники* (П. Куліш), *хранитель* – про ангела (Ю. Федькович), *святі створіння* (П. Шелест), *пророка Єремії* (Б. Лепкий), *Симон* (П. Карманський), *Херувима*, (П. Штокалко). Найбільш уживаним з-поміж цих назв у молитвах XIX ст. є іменник *пророк* (П. Куліш, Олена Пчілка; О. Маковей, М. Філянський).

Великий пласт лексики віршованої молитви XIX ст. посідають назви церковної атрибутики. Сюди належать: а) іменники *небо (небеса, висоти небесні)* (ужитий 9 разів), *рай* з різними епітетами (*небесний, веселий, Божий, сердечний*) (ужитий 24 рази, з них у Т. Шевченка – 13 разів) і *пекло (ад)* (10 разів); б) іменник *душа*, ужитий 84 рази (з них у

Т. Шевченка – 18 разів; у П. Куліша – 4 рази; у Лесі Українки – 5 разів) (за М. Скаб, „ми визначаємо концепт ДУША як макроконцепт, у структурі якого виокремлюємо насамперед дві частини – сакральну та несакральну” [30, с. 69]. В українських віршованих молитвах XIX ст. слово *душа* вжите лише в його сакральному значенні); в) іменник *дух*, використаний 16 разів; г) іменник *гріх*, ужитий 11 разів; д) іменники *хрест* (ужитий 18 разів), *омофор* (ужитий 3 рази), *ікона (образ)* (ужитий 5 разів); е) іменник *вівтар (олтар, престол)*, ужитий 5 разів; ж) іменник *віра*, ужитий 10 разів; з) іменники *скрижалі*, ужитий 5 разів, та *заповіт*, ужитий 6 разів; і) іменники *милість* (використаний 5 разів) та іменник *благодать* (ужитий 8 разів); ї) іменник *жертва*, використаний 6 разів; й) іменники-назви культових будівель (*храм* (Т. Шевченко, П. Куліш, Уляна Кравченко, О. Маковей), *каплиці, собором* (Т. Шевченко), *церков, в святині* (П. Куліш), *в обителі, дзвіниця* (М. Вороний)); к) назви предметів церковного вжитку: речі – *кадило* (Т. Шевченко, М. Старицький, М. Вороний), *ставники, мирри дим, во псалтирі і тимпані, в кіоті* (Т. Шевченко), *дзвін* (П. Куліш, Олена Пчілка, О. Маковей, М. Вороний), *споминник* (Я. Щоголів), *тимпанів* (Олена Пчілка), *свічками*, (О. Маковей), *короговки* (М. Вороний), *орган* (М. Філянський)); церковний одяг – *на тіарі* (Т. Шевченко), *риза* (П. Куліш); л) назви жанрів церковних творів: іменник *молитва*, ужитий 44 рази; іменник *псалом* – 22 рази; а також назви інших церковних жанрів: *з мольбою* (С. Гулак-Артемівський), *в притчу* (Т. Шевченко), *благання* (М. Старицький, С. Шелухин), *казання* (Олена Пчілка), *похвальних пісень* (І. Франко), *молитву-спів* (Уляна Кравченко), *пісні воскресні* (О. Маковей), *коляду* (С. Яричевський), *лемент* (М. Вороний); м) прикметники (у різних формах) на позначення святості / грізності: прикметники *святий*, ужитий поетами-молитвотворцями XIX ст. 106 разів, *чистий (пречистий)* (використаний 45 разів), *Божий* (ужитий 30 разів), *добрий* (використаний 31 раз), *небесний* (ужитий 23 рази), *праведний* (використаний 15 разів), *благий* (ужитий 15 разів), *правдивий* (використаний 5 разів), *райський* (ужитий 5 разів), *спасенний* (ужитий 4 рази); прикметники *грішний*, використаний 15 разів, *лукавий*, ужитий 14 разів; н) дієслова (зрідка дієприслівники), які означають дії в церкві та побожному житті: *молитися (молити)* (ужите 59 разів), *хвалити (восхвалити)* (19 разів), *благати* (17 разів), *благословити* (11 разів), *славити (прославляти)* (11 разів), *вірувати (вірити, увірувати)* (6 разів), *просити* (5 разів), *каятися* (М. Шашкевич, В. Щурат), *пом'яне, плачу і ридаю, пророчить, сповідаюсь* (Т. Шевченко), *дзвонять, раюватимуть* (П. Куліш), *спокутувать* (І. Франко), *спустився на коліна* (М. Філянський).

Як бачимо, майже кожен автор повторює слова *молитва, молитися, святий, грішний, душа* тощо. Ці слова належать до конфесійної та урочистої лексики, тому в поезіях-молитвах вони виконують роль засобів урочистого стилю.

Про багатство української мови свідчить синонімія звертань до Бога (імені Бога) в українській віршованій молитві XIX ст. Найчастіше автори віршованих молитов уживають традиційні звертання: *Боже* (74 рази), *Господи* (23 рази) та варіанти Божого імені *о Господи* (10 разів), *(о) Боже мій (наш)* (9 разів), *(о) мій Боже* (8 разів), *о Боже* (10 разів), *(о) милий Боже* (3 рази), *(о) Боже (мій) милий* (25 разів), *Отче наш (мій)* (9 разів), *(о) Єгово (Іегово)* (6 разів), *Ісусе* (2 рази), *Христе* (5 разів), *(о) Сине Божий* (3 рази), а також поодинокі звертання традиційного канонічного характеру: *Господь мій* (П. Гулак-Артемівський); *Господи-Спасителю* (О. Духнович); *Всевишній; милостивий* (М. Устиянович); *Владико неба і землі* (С. Гулак-Артемівський); *О Господи милосердий; Господи великий!; Небесний владико; Господи єдиний; Святая сило!; Пророче; Творче неба й землі!; всещедрий Боже* (Т. Шевченко); *Боже правди, Боже благодіні* (Олександра Псьол); *Великий Боже, отче й творче світу!; Ой Боже отче!; создателю; Боже, творче мій; Всевишній!; Спасе* (П. Куліш); *Боже з неба високого; ласкав*

(Ю. Федькович); *Боже вічний! Боже дивний!* (С. Руданський); *Боже великий, єдиний; Боже єдиний* (О. Кониський); *Боже правий, милосердний!* (М. Старицький); *Отче Боже* (Олена Пчілка); *Господи Боже* (І. Манжура); *благий і всемогутий* (І. Франко); *Великий, Єдиний* (Уляна Кравченко); *Правий Боже!* (П. Грабовський); *Всесильний Боже; Правдивий Боже* (П. Шелест); *Творче* (О. Маковей); *О Месіє* (С. Яричевський); *Учителю! Єдиний!; Месіє!* (Леся Українка) та ін.

Незважаючи на те, що здебільшого автори молитов уживають такі звертання, які належать до традиційних канонічних звертань до Бога, у молитвах-віршах іноді трапляються оригінальні звертання: *О милий Боже України!* (Т. Шевченко, Б. Лепкий); *Боже утомлений; Велика сила!; Младенче праведний, великий; батечку* (Т. Шевченко); *О розп'ятий!; О пане; батьку; О всезнавче; О всесильний* (І. Франко); *О світочу моїх очей!* (Леся Українка); *Воевода наш ізбраний; Боже, Ти, що з неба Приніс людям мир, спокій* (В. Щурат).

Як бачимо, поряд із канонічним звертанням до Бога *Отче* у віршах-молитвах ХІХ ст. трапляються звертання *батьку, батечку* (Т. Шевченко, І. Франко). Це, на нашу думку, вплив живомовної й народно-художньої мови на українське молитвотворення. Т. Шевченко й І. Франко, творячи свої молитви, спираючись на досвід української літератури попередніх поколінь, дозволяють собі вносити й такого роду новаторство, як живомовне звертання до Бога.

Серед поезій-молитов ХІХ ст. трапляються молитви, звернені до Божої Матері. Такі молитви відзначаються особливою ніжністю й пестливістю форм. Автори досягають такого ефекту через уживання звертань до Божої Матері в зменшувано-пестливих формах: *Матінко Христова* (Ю. Федькович), а також завдяки використанню яскравих епітетів і метафор: *мій пресвітлий раю; Свята сила всіх святих, Пренепорочная, благая!; пречистая; Достойноітая!; Царице неба і землі!; о всеблагая!; мій єдиний раю; Прибійжице, Святий Покров Ограблених людей, рабов, За всіх скорбящая; І Всепречистая; О світе наш незаходимий! Благоуханний зельний крине!* (Т. Шевченко); *небесна леліє!; райська роже* (І. Франко); *Зірнице, посланниця Сходу; потіхо моя* (П. Штокалко).

Автори молитви у звертаннях до Божої Матері теж нерідко послуговуються традиційними звертаннями: *О Матер Божая!; Благословенная в женах, Свята праведная мати Святого сина на землі; Скорбящих радосте!; Божя Мати!; Царице неба і землі!; Мати; Прибійжице, Святий Покров; І Всепречистая; Пречистая в женах!; Маріє!* (Т. Шевченко); *Пречиста Діво, радуйся, Маріє!* (Ю. Федькович); *Маріє* (І. Франко, П. Штокалко); *Пречиста* (В. Щурат). Такі звертання свідчать про приналежність української віршованої молитви ХІХ ст. до урочисто-конфесійного стилю української мови.

Серед віршів-молитов ХІХ ст. рідко трапляються молитви, звернені до ангелів, святих, церков, святих речей тощо. Тому й таких звертань небагато: *Ангелику мій!* (Ю. Федькович); *Добрій янголе, святий* (Л. Старицька-Черняхівська); *Опікуне вседобрий; О, Йосифе Святий!* (Уляна Кравченко); *Ой Спасе наш чудотворний, Межигорський Спасе!* (Т. Шевченко).

Отже, використовуючи традиційні канонічні звертання до Бога, Матері Божої, святих, українські письменники ХІХ ст. лише зрідка послуговуються новоутвореннями. Такий підхід до молитовних звертань свідчить про урочисте й небуденне ставлення українських літераторів до жанру молитви та його словесного оформлення. Це оформлення й спричинило виникнення урочистого стилю в українській мові.

Ще одним доказом обережного ставлення до мовних засобів, використаних в українських молитвах-віршах, є помірне або й зовсім рідкісне використання в поезіях

цього жанру okazіоналізмів, просторічної лексики та діалектизмів. Щодо okazіоналізмів, використаних поетами-молитвотворцями, – то їх можна поділити на: а) власне авторські неологізми: *безсумно-молодим* (Я. Щоголів); *немова* (І. Франко); *зореокій* (М. Вороний); *одноцільно*; *поранною (росою)* (Б. Лепкий); *звіздиться* (В. Пачовський); б) утворення за аналогією до церковнослов'янських: *краснозвучі (птиці)* (А. Могильницький); *дебрь-пустиня*; *огнепалимої (спеки)*; *единомисліє* (Т. Шевченко); *зоряві (книжки)* (П. Куліш); *всезнавче* (І. Франко); *вседобрий* (як всевишній) (Уляна Кравченко); *у Всеєдинім* (В. Самійленко); *глухорожденний (люд)* (Леся Українка); *в жизні-цвіті* (В. Щурат).

Уживання таких okazіоналізмів збагачує українську конфесійну й урочисту лексику.

Використання діалектизмів у віршах-молитвах ХІХ ст. зумовлене тим, що багато авторів послуговувалися живою розмовною мовою. Літературна мова лише перебувала в стадії становлення. Тому письменники часто вживали діалектизми не задля зниження стилю, а для введення в конфесійний текст живомовних елементів. Особливо багато діалектизмів знаходимо в поетів Галичини, Буковини, Поділля. Це можна пояснити тим, що для цих авторів рідний діалект був природним виявом різного роду почуттів, навіть таких високих, як любов і віра в Бога.

Українською рідко натрапляємо в молитвах на слова, уживання яких, на нашу думку, у цьому жанрі є невиправданим або недоречним. Тим не менш у поезіях-молитвах ХІХ ст. автори часом, називаючи грішників, диявола, чорні сили, удаються до таких слів, як *черва*; *блуд вредливий*; *жре* (М. Устиянович); *неситії*, *пузаті*; *онуча*, *сміття з помела* (Т. Шевченко); *гідосно* (П. Куліш); *хробаки* (П. Шелест); *чортівськими шляхами*; *звірюки* (О. Маковей); *вонь* (П. Карманський); *мертв'яки* (В. Пачовський). Ці та подібні слова й словосполучення вжиті авторами молитов для того, щоб підкреслити неприпустимість і мерзенність гріха, потворність грішних вчинків, засудити неправедність, зло, підступність та інші потворні явища в житті людини й суспільства.

Окрім власне української лексики, використаної у віршах-молитвах ХІХ ст., письменники-молитвотворці послуговуються й запозиченою лексикою. У лексичному складі кожної мови певне місце посідає лексика, запозичена з інших мов. Оскільки засвоєння слів з інших мов є одним зі шляхів збагачення лексичного складу мови, то поети-молитвотворці у своїх творах не уникають слів іншомовного походження. Варто зазначити, що ці запозичення мають майже однакові джерела (давньоєврейська, давньогрецька, латинська, церковнослов'янська), оскільки в молитвах використані здебільшого запозичення з мов, якими було написано або давно перекладене Святе Письмо.

В українських віршованих молитвах ХІХ ст. переважають лексичні запозичення. Найчастіше в українських віршованих молитвах ХІХ ст. трапляються запозичення з давньоєврейської або арамейської, давньогрецької, латини. Рідше – з інших мов (це здебільшого ті запозичення, які не стосуються конфесійної сфери і є лише допоміжним словесним матеріалом).

До давньоєврейських або арамейських лексичних запозичань відносимо: *Ісус* (ужито 19 разів); *Назорей*, *Голгофа* (Т. Шевченко); *амінь* (Т. Шевченко, Ю. Федькович, Леся Українка); *Хам* (П. Куліш, П. Шелест); *Ной* (П. Куліш); *Вавилон* (П. Куліш, Леся Українка); *Ава* (А. Кримський); *Синай* (Олена Пчілка); *Єгова (Іегова)* (І. Франко, С. Шелухин); *Назарет* (Уляна Кравченко); *Ізмаїл* (С. Шелухин); *Юда* (О. Маковей); *Міріам* (Леся Українка); *Єремія* (Б. Лепкий); *Езра*, *осанна* (М. Філянський); *Самсон*, *Каїн*, *сатана* (П. Карманський); *Сіон*, *Херувим* (П. Штокалко). Як бачимо, до давньоєврейських запозичень належать здебільшого власні назви – імена людей, назви міст, гір тощо.

Найбільшу кількість лексичних запозичень у молитвах-віршах ХІХ ст. становлять слова з давньогрецької мови *псалом* (22 рази); *Христос* (15 разів); *ангел (янгол)* (12 разів);

апостол (Т. Шевченко, П. Куліш); *тимпан* (Т. Шевченко, Олена Пчілка); *космос* (П. Куліш, В. Самійленко); *Євангеліє, тіара, псалтир, лепта, ікона, мирро, кіот* (Т. Шевченко); *ірод* (Т. Шевченко, Уляна Кравченко); *ідол* (Олена Пчілка); *Пилат* (О. Маковей); *Месія* (давньогрецьке з давньоєврейського) (С. Яричевський, Леся Українка); *східна* (Леся Українка); *омофор* (Л. Старицька-Черняхівська, Б. Лепкий, П. Штокалко); *орган* (М. Філянський); *трон* (П. Штокалко). Уживання великої кількості запозичень з давньогрецької мови можна пояснити тим, що багато назв церковної атрибутики прийшло до нас із давньогрецької мови (*ікона, омофор, мирро, псалтир* тощо). Творячи молитви, поети не могли оминати цієї лексики, бо були б утрачені ознаки жанру.

Невелику кількість у віршах-молитвах ХІХ ст. становлять запозичення з латини. Ці запозичення лише опосередковано стосуються конфесійної лексики. Наприклад, часто вживане запозичення *лелія* (6 разів) можна пояснити тим, що квітка лелія є символом Богородиці, а, відповідно, ця лексема трапляється у молитвах, присвячених Матері Божій. Надає відповідного забарвлення молитві запозичення з латини *олтар* (М. Філянський). Інші латинські запозичення нейтральні, вони не служать для вироблення урочисто-конфесійного стилю в українській мові, такі лексеми є лише додатковим словесним матеріалом у віршах-молитвах.

Запозичень з інших мов в українських віршах-молитвах ХІХ ст. небагато, усі вони нейтральні, стилістично не марковані (з *кокардою* (франц.); *лакеї* (франц. з ісп. з тур.) (Т. Шевченко); *карту* (лат.) (Я. Щоголів); *крейцер* (нім.) (Ю. Федькович) та ін.).

Як бачимо, в українських віршах-молитвах ХІХ ст. найбільше запозичень із давньогрецької мови. Це пов'язано із грецьким церковним обрядом, традицією української церкви. Давньогрецькі запозичення здебільшого потрапили в українську мову через церковнослов'янську. У свою чергу, церковнослов'янських запозичень в українських літературних молитвах нараховуємо найбільше.

В історії української літературної мови ХІХ століття, тобто у час, коли вона формувалася, дуже важливим було залучення церковнослов'янської лексики у твори української літератури. Це дуже добре розуміли й відчували письменники ХІХ ст. Більшість поетів добре знали мову Святого Письма, богослужінь. У їхніх творах багато цитат з Біблії. За П. Сігаловим, „якщо у процесі освоєння запозичень виділити три етапи: 1) цитата – у вигляді фрази чи окремого слова, яку сприймають як щось інородне, як іншомовне явище, що потребує перекладу; 2) напівцитата – потребує для свого вживання особливого контексту чи коментаря; 3) слово певної мови – лише його історія, можливі фонетичні особливості, семантика, стилістичні обмеження свідчать про його запозичення” [29, с. 41], – то у творчості поетів-молитвотворців ХІХ ст. церковнослов'янськими трапляються переважно на першому та третьому етапах. Церковнослов'янськими (слова й вислови) для більшості українських поетів ХІХ ст. (П. Гулака-Артемівського, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, О. Кониського та ін.) – частина їхньої власної мови, „яка дозволяє виразити те, що за допомогою звичайних слів зробити важко, це ніби верхній реєстр... власної мови” [29, с. 42]. Наприклад, у поезіях-молитвах П. Гулака-Артемівського „Переложение псалма 125” та „Переложение псалма 139” епіграфами служать уривки із псалмів церковнослов'янською, а в поемі Т. Шевченка „Марія” тексту передує епіграф – пряма цитата церковнослов'янською мовою (стих із акафіста Пресвятій Богородиці). Далі створений авторський текст, який є безпосереднім продовженням епіграфа: *Все упованіє моє/ На тебе, мій пресвітлий раю,/ На милосердіє твоє/ Все упованіє моє/ На тебе, мати, возлагаю./ Святая сило всіх святих,/ Пренепорочная,*

*благая!*⁶ Варто зазначити, що тут вимова окремих форм схожа як у церковнослов'янській, так і в українській мовах, відрізняється від російської: *моє, на тебе*, а також форми *раю, мати*.

Під час вивчення церковнослов'янзмів у молитвотворчості українських поетів XIX ст. не завжди просто визначити, чи те або інше слово представлене в літературній мові, чи воно виступає лише в письменницькому вжитку.

Лексичні церковнослов'янзми в молитвах-віршах XIX ст. належать переважно до релігійно-моральної сфери. Вони, як правило, виконують номінативну функцію, серед них багато грецизмів, які ми вже називали вище.

Запозичення з церковнослов'янської мови, у яких є формальні (тобто фонетичні й словотвірні) прикмети їх походження, розглянемо за кожною з цих прикмет.

Наприклад, неповноголосся. Як і лексичні церковнослов'янзми, форми з неповноголоссям властиві переважно релігійній лексиці, наприклад, *враг (вражий)* – в авторському вжитку воно часто виступає паралельно з *ворог (ворожий)*: наприклад, у П. Гулака-Артемівського: *ворог дошкуля, вражі руки* – „Переложение псалма 125”, „Переложение псалма 139”; у Т. Шевченка: *хитрий ворог, руки вражі, ворог лютий, трупи ворожі, вражої наруги* – „Псалми Давидові”. Ще одним прикладом може бути гніздо з початковим словом *благо (благий (всеблагий))* (Т. Шевченко; Ю. Федькович; І. Франко), *блаженний* („Вомни їх стону і пошли Благий кінець, о Всеблагая”; „Блаженний муж на лукаву Не вступає раду” (Т. Шевченко)) і численними композитами (*благо (блага)* (Т. Шевченко), *благословити* (О. Духнович; Т. Шевченко; П. Куліш; Уляна Кравченко), *благородний, благоговіти, облагодіяти, благословенная, благоуханний* (Т. Шевченко), *благодарственна* (А. Могильницький), *благосні* (С. Гулак-Артемівський), *благостині* (Олександра Псьол), *благодати* (Т. Шевченко; Олена Пчілка), *благовонний* (М. Вороний) та ін.).

В українській літературній мові відсутнє слово *время*. У Т. Шевченка ж маємо вживання цього слова („Любіть її... Во время люте за неї Господа моїть”). Цілком можливо, що це збережена східнослов'янська форма, проте не виключено, що перед нами діалектна зміна церковнослов'янського слова на східнослов'янське. До таких же неповноголосних слів належать і лексеми *добрь* („І добрь-пустиня неполита, зцілюючою водою влита прокинеться...”); *врачуєш* („І серце врачуєш”) (Т. Шевченко), *жре* (М. Устиянович), *глас* (М. Філянський).

Переважно неповноголосні форми є застарілими словами, що часто вживаються як частина висловлювання, тобто як частина цитати зі спеціальним значенням, тобто знову ж таки в цитатному вжитку. Крім цих прикладів, можна навести ще певну кількість випадків індивідуального Шевченкового вжитку, наприклад: *вражда, срамотні, срамотою, Младенче* і т. ін. Неповноголосся, які трапляються у Шевченкових поезіях, можуть бути не лише церковнослов'янськими запозиченнями, але й впливом народної мови (часом у народній поезії є неповноголосся), але, на нашу думку, молитовні Шевченкові вірші швидше зазнавали впливу церковнослов'янських перекладів Біблії, аніж народної мови.

На думку П. Сігалова, „особливо слід зупинитися на формантах з неповноголосними сполученнями: префіксах *пре-* та *пред-*” [29, с. 46]. Ад'єктивний суфікс *пре-* виступає в деяких явних запозиченнях з церковнослов'янської, наприклад, *пречистий* (звичайно у формі жіночого роду як один з епітетів Богоматері) (Т. Шевченко, Ю. Федькович, В. Щурат, Олександр Олесь, П. Штокалко та ін.), а також *Пренепорочная, премудрий, преподобний, преправедная* (Т. Шевченко), *преісподніх* (П. Карманський). Одиночні

⁶ Усі цитати з творів Т. Шевченка – із книги: Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К.: Наук. думка, 2001.

дієслова та іменники з префіксом *пре-* в українській мові є церковнослов'янізмами (*преклонити, престол* (В. Щурат)), дієслово в різних формах *пребудет* (Т. Шевченко), *пребудеш* (П. Куліш), *пребудем* (Олена Пчілка). Декілька слів із суфіксом *пред-* є запозиченнями з церковнослов'янської (*предвічний* (М. Старицький)). Церковнослов'янізмом можна також уважати применник *пред* (*пред лицем* (М. Старицький), *пред Тобою* (І. Франко; М. Філянський), *пред олтарем* (М. Філянський)).

Сполучення жд (із *dj) виступає в поезіях-молитвах лише в окремих запозиченнях: *нуждочці* (П. Гулак-Артемівський), *доброзиждуцим* (Т. Шевченко), *страждав* (Я. Щоголів), *нужденний* (Олена Пчілка), *глухорожденний* (Леся Українка), *страждання* (Олександр Олесь). З наведених прикладів важко визначити, чи письменники орієнтувалися на народну мову (оскільки в народній мові часто вживані слова зі сполученням *жд*), чи вони творили під впливом книжної мови (тоді можна говорити про церковнослов'янський вплив).

Слова зі щ (із *tj чи *kt/*gt) різноманітніші. Відзначимо унікальний у слов'янських мовах випадок, коли в одній мові представлена початкова (у цьому випадку відновлена) форма й рефлексі всіх трьох груп слов'янських мов, наприклад, *могти/помогти – поміч* – полонізми *міць, міцний* (у Т. Шевченка – *немоцнен*), а також *священний*. Часті також у поезіях-молитвах ХІХ ст. форми із *-щ-*: *будущность* (О. Духнович), *насуцний* (Т. Шевченко, М. Старицький, П. Штокалко), *згнущаються, помощники, просвіщені, пристанище, на отмищеніє, Прибєжеще, нищих* (Т. Шевченко) та ін. Потребує дослідження ад'єктивний клас із суфіксом *-ущ/-ащ-*. Як відомо, система дієприкметників російської мови, крім пасивного стану минулого часу, запозичена з церковнослов'янської. В українській мові цих класів нема, є лише окремі запозичення: *трудящі* (І. Манжура), *роботящі* (Т. Шевченко) тощо. Або ж цитатне використання таких форм в авторському вжитку: *сміюща (природа)* (А. Могильницький), *взиваюцих* (С. Гулак-Артемівський), *злоначинаюцих спини, взискаюций Бога, доброзиждуцим, діюцих злая, пасуцих, скорбяцих радосте, Всевидящеє (око), скорбящая, грядущее, роботяцим (умам)* (Т. Шевченко), *живущою, цілющою* (Олександра Псьол), *грядущого* (П. Куліш), *всемогущий* (І. Франко), *цілющу* (П. Штокалко) і багато інших. Тут знову ж таки не можна говорити лише про прямий церковнослов'янський вплив, оскільки такі форми трапляються в народній мові, тому визначити, якого впливу (книжного чи живомовного) зазнавав автор, доволі важко.

Зрідка навіть трапляються у віршах-молитвах форми пасивних дієприкметників минулого часу на *-ви-*: *мовлявший* (Т. Шевченко), *одживших* (Я. Щоголів) – яких українській мові немає. Такі явища слід вважати цитатним використанням цих форм в авторському вжитку.

Запозичених префіксальних типів (про типи з префіксами *пре-*, *пред-* ми говорили вище) у поетів-молитвотворців ХІХ ст. нема, є лише окремі вкраплення з такими префіксами: а) *со-*: *совершити* (А. Могильницький), *соблюли, соблюди* (Т. Шевченко), *создателю, создав еси*, (П. Куліш), *сохрани* (Ю. Федькович); б) *воз-*: *возненавиділи (возненавиджу)* (П. Гулак-Артемівський); *воздасть, возстав, возлагаю, воззри, возвеличимо (возвеличу) восплач* (Т. Шевченко); *восхвалити (восхвалили, восхвалять, восхваляю)* (Т. Шевченко, П. Куліш, Дніпрова Чайка, О. Маковей); *воспою (воспоєм, возопієм)* (Т. Шевченко, П. Карманський); *воскресну (воскрешає, воскресне)* (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Старицький, Дніпрова Чайка); *вознесися (вознесеться)* (Т. Шевченко, М. Старицький); *воздух* (Ю. Федькович); *возлетить, восприємлю, возвеселюсь* (П. Куліш) та ін.; дієслова із префіксом *воз-* (*вос-*) є стилістично маркованою лексикою, їх уживають лише в конфесійному, художньому та урочистому стилях, ці слова надають мовленню піднесеності, високостильності; в) *из-*, що фонетично змінюється в *з/с*, часті ці

форми в поезіях-молитвах: *ізбави, ізриється, неізреченная* (Т. Шевченко), *ізбранний* (В. Щурат). У цьому й попередньому випадках спостерігаємо цитатне вживання форм поетами-молитвотворцями [36, с. 50].

Церковнослов'янські ад'єктивні утворення (з початковим *благо-, бого-, веле-, все-*), які сприяли оформленню різновиду складних прикметників в українській мові, можна часто натрапити в поезіях-молитвах XIX ст.: *благодать, благослови* (О. Духнович), *благодарственна* (А. Могильницький), *благосні* (С. Гулак-Артемівський), *благодати* (Т. Шевченко, Олена Пчілка), *благослови, благословенная, Всевидящее, всеблагая, Всепречистая, всеблагий, всещедрий, богобоязливий, велелюдний, велеречивий* (Т. Шевченко), *благостині* (Олександра Псьол), *всемогуцество, благословив* (П. Куліш), *всемогуций, всезнавче, всеильний* (І. Франко), *вседобрий, благослови* (Уляна Кравченко), у *Всеєдинім* (В. Самійленко) та ін.

Частим у молитвах-віршах XIX ст. є церковнослов'янська форма дієслова *бути* – *еси* (2 особа однини). Така форма повторює молитовну церковну традицію – молитва Господня „Отче наш” і в церковнослов'янському варіанті, і в усіх українських перекладах зберігала й зберігає саме цю форму. Дієслово *еси* надає мовленню колотиру урочистості. Використали назване дієслово у своїх віршах-молитвах П. Гулак-Артемівський, С. Гулак-Артемівський, Т. Шевченко (5 разів), Ю. Федькович, М. Старицький та інш. Можна також помітити, що іноді ця форма дієслова *бути* вжита неправильно: у С. Гулака-Артемівського в 3 особі однини (замість *єсть*) („Єдина-бо еси надія”). Уживають автори молитов і форму *єсть* (А. Могильницький, Олена Пчілка, В. Самійленко), але й тут можемо побачити неправильне вживання такої форми (*єсть* замість *еси*): *Дав єсть нам знам'я Твої опіки* (А. Могильницький).

У поезіях-молитвах XIX ст. трапляються ще й такі лексичні запозичення з церковнослов'янської мови: *храм* (10 разів); *лоно* (9 разів); *ад* (Т. Шевченко, П. Куліш, В. Щурат); *всує, мєсть, язви, хули, на прю, храми, осінила, да, вскую, не зрить, ніже, обоюду, пониче, глаголи* (Т. Шевченко), *зриши, да, чту, в юдолі, обветшає* (П. Куліш), *многая літа* (О. Кониський), *на небеси* (М. Старицький), *кріпость* (І. Манжура), *глаголів, ложе* (І. Франко), *прісно* (В. Самійленко), *осінило, страсть, спас* (В. Щурат), *не скверни, страсті* (Б. Лепкий), *мєсть* (П. Карманський), *днесь* (П. Штокалко).

Як бачимо, поети-молитвотворці XIX ст. широко використовували у віршах-молитвах запозичення, особливо з мов, якими були написані і перекладені Святе Письмо та церковні книги (давньоєврейської, давньогрецької, латинської, церковнослов'янської). Таке явище свідчить про широку обізнаність українських авторів із конфесійною літературою, а звідси – широке цитування лексики та форм слів, особливо церковнослов'янське. Найбільше конфесійною (запозиченою) та церковнослов'янською лексикою послуговується Т. Шевченко, який, як ніхто, розумів важливість вживання в урочистій поезії, до якої належить і літературна молитва, конфесійної та церковнослов'янської лексики.

Отже, використання в поезіях-молитвах як художніх творах церковнослов'янської та запозиченої конфесійної лексики, лексики на позначення церковної атрибутики, а також синонімія звертань до Бога, Божої Матері, святих сприяє розвитку жанру християнської молитви в українській літературі та виробленню урочисто-конфесійного стилю української мови. Порівняно нечасте вживання діалектної лексики свідчить про певну рафінованість мови молитви, її урочистість, канонічність. Письменники-молитвотворці XIX ст., спираючись на досвід молитвотворення в давній українській літературі, уносили й свої особливі риси, притаманні українській віршованій молитві XIX ст.

Література

1. Бабич Н. Проблеми терміновживання і термінотворення в сучасному богословському стилі // Сучасна українська богословська термінологія : Від історичних традицій до нових концепцій : матеріали

- Всеукраїнської наукової конференції, 13 – 15 травня 1998 р. – Львів: Вид-во Львівської Богословської Академії, 1998. – С. 161 – 168.
2. Бабич Н. Стилістичні особливості організації фрази у текстах конфесійного стилю // Актуальні проблеми синтаксису : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 85-річчю проф. І. Слинька. – Чернівці, 1997. – С. 33 – 34.
3. Бібла С. В. Динаміка розвитку української церковної термінології // Філологічні студії. – Луцьк, 1996. – Вип. 1. – С. 117 – 122.
4. Богдан С. Молитовні й акафістні звертання як домінанта духовного діалогу// Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. : Слов'янська філологія. – Чернівці : Рута, 2001. – Вип. 117/118. – С. 75–81.
5. Бойко Н. Лексичні елементи конфесійного стилю як засіб експресивності поезії Тараса Шевченка // Вісник Київського інституту „Слов'янський університет”. – К., 2000. – Вип. 9 : Філологія. – С. 55 – 60.
6. Бондаренко Л. Релігійно-християнська лексика і фразеологія в поезії Дмитра Загула // Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції, 5 – 6 жовтня 2000 р. – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 289 – 292.
7. Бурдіна Г. Вплив Біблії та конфесійного стилю на збагачення української лексики й фразеології// Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції, 5 – 6 жовтня 2000 р. – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 258 – 265.
8. Деравчук С. Функціонально-семантичний статус епітетів у конфесійному стилі // Дивослово. – К., 2003. – № 1. – С. 17 – 19.
9. Дзюбишина-Мельник Н. Конфесійний стиль // Najnowsze dzieje języków słowiańskich : Українська мова. – Opole, 1999. – S. 184 – 201.
10. Дзюбишина-Мельник Н. Мова релігійної преси з погляду загальнолітературних норм // Сучасна українська богословська термінологія : Від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 13 – 15 травня 1998 р. – Львів: Вид-во Львівської Богословської Академії, 1998. – С. 214.
11. Дзюбишина-Мельник Н. Стильово-стилістичні орієнтації сучасного конфесійного стилю // Єдиними устами: Вісник Інституту богословської термінології. – Львів, 1998. – № 2. – С. 6 – 15.
12. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Ще один стиль української літературної мови // Культура слова. – 1994. – Вип. 45. – С. 14 – 20.
13. Журавльова Н. Слова та вирази, пов'язані з релігією, у мові української народної поезії // Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції, 5 – 6 жовтня 2000 р. – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 181 – 189.
14. Задорожний В. До проблеми розвитку конфесійного стилю сучасної української літературної мови// Сучасна українська богословська термінологія : Від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 13 – 15 травня 1998 р. – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 1998. – С. 137 – 145.
15. Історія української мови : Морфологія / В. В. Німчук, А. П. Грищенко, С. П. Бевзенко, В. М. Русанівський [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1978. – 540 с.
16. Кондор М. Із спостережень над богословською лексикою // Сучасна українська богословська термінологія : Від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 13 – 15 травня 1998 р. – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 1998. – С. 227 – 232.
17. Коць Т. А. Українська лінгвостилістика ХХ – початку ХХІ ст. : система понять і бібліографічні джерела / за ред. д-ра філол. наук, проф. С. Я. Єрмоленко. – К. : Грамота, 2007. – С. 315 – 331.
18. Коць Т. Основні засади конфесійного стилетворення української мови (кінця ХІХ – початку ХХ ст.) // Рідний край. – 2001. – № 2 (5). – С. 40 – 43.
19. Коць Т. Українська лінгвостилістика про конфесійний стиль української мови // Слово. Стиль. Норма. – К., 2002. – С. 18 – 24.
20. Лесів М. Церковнослов'янзми в сучасній українській літературній мові // Греко-католицький церковний календар. – Варшава, 1988. – С. 83 – 89.
21. Мацьків П. Концептосфера Бог в українському мовному просторі : монографія. – Київ – Дрогобич, 2007. – 332 с.
22. Мех Н. Інтерпретація концептів *слово, мова* в українській культурній традиції : монографія. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 210 с.
23. Німчук В. В. Конфесійне питання і мова // Берестейська унія і українська культура ХVІІ ст. – Львів, 1996. – С. 1 – 16.
24. Німчук В. В. Українська мова – священна мова // Людина і світ. – 1992. – №11/12. – С. 28 – 32; 1993. – № 1. – С. 35 – 39; № 4/5. – С. 14 – 19; № 6/7. – С. 26 – 32; № 8/9. – С. 20 – 24; № 10/12. – С. 26 – 31.
25. Німчук В. В. Християнство й українська мова // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 11 – 31.
26. Павлова І. Лексика конфесійного стилю // Дивослово. – 2001. – № 1. – С. 18 – 24.

27. Піддубна Н. В. Релігійна лексика: шляхи походження // Вивчаємо українську мову та літературу. – Харків : Основа, 2005. – № 1. – С. 3 – 4.
28. Рибак Н. До проблеми вживання іншомовних слів і правопису власних назв у сучасній українській богословській термінології і популярній релігійній літературі // Сучасна українська богословська термінологія : Від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 13 – 15 травня 1998 р. – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 1998. – С. 313 – 316.
29. Сігалов П. Церковнослов'янізми в українській мові // Єдиними устами : Вісник Інституту богословської термінології та перекладів. – 2002. – № 5. – С. 33 – 55.
30. Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с. – С. 69.
31. Тілло О. Проблеми розвитку сучасного конфесійного стилю української мови // Науковий вісник Чернівецького університету. – Сер. : Слов'янська філологія. – Чернівці : Рута, 2001. – Вип. 117/118. – С. 81 – 85.
32. Фабіан М. Семантика етикетних іменників на позначення культової обрядовості в сучасній українській мові // Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції, 5 – 6 жовтня 2000 р. – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 234 – 237.
33. Федонюк В. З історії розвитку християнської лексики // Сучасна українська богословська термінологія : Від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 13 – 15 травня 1998 р. – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 1998. – С. 146 – 151.
34. Шерех Ю. Невіддільна спадщина (кілька слів про українські церковнослов'янізми) // Єдиними устами : Вісник Інституту богословської термінології. – Львів, 1998. – № 2. – С. 1 – 5.
35. Юрковський М. Староукраїнська сакральна термінологія // Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1988. – С. 75.
36. Lehr-Splawinski T., Zwolinski P., Hrabek S. Dzieje języka ukraińskiego w zarysie. – Warszawa, 1956. – S. 50.